

З ІСТОРІЇ ОСВІТИ У м. ВІННИЦІ (II пол. XIX - поч. XX ст.)

В кінці XVIII - на початку XIX ст. ст. в Правобережній Україні склалася система державного управління за зразком Російської імперії. Коли було утворено міністерство освіти, то під його егідою почала формуватись нова мережа навчальних закладів. До неї входили навчальні заклади чотирьох типів:

- парафіяльні училища, які призначалися для дітей найнижчих станів;
- повітові училища для дітей дворян, купців, державних службовців, заможних ремісників;
- класичні повні гімназії і неповні-прогімназії найпоширеніший тип середньої школи;
- ліцеї, університети — вищі учбові заклади. Найбільше відкривалось платних приватних пансіонів для дітей дворян. [1]

На Поділлі існували всі згадані типи навчальних закладів, крім вищих. Вищу освіту подоляни здобували поза межами краю, в університетах Києва, Харкова, Одеси...

У досліджуваний період повітова Вінниця Подільської губернії своїм статусом відповідає стратегії уряду: "відкривати навчальні заклади в містах, що являють собою центри релігійної, духовної і громадської діяльності". [2]

У зв'язку з соціально-економічними реформами існуюча система освіти зазнала значних змін, які вносилися і регулювалися відповідними урядовими постановами.

Реагуючи на об'єктивну вимогу часу, коли країні потрібні були освічені технічні кадри для промисловості, торгівлі та інших галузей капіталістичного господарства, 19 листопада 1864 р. було затверджено статут реальних гімназій. Вони прирівнювались до класичних гімназій, але курси стародавніх мов — латинська і грецька, були замінені на сучасні європейські мови: французьку, німецьку, англійську. Також збільшилась кількість годин на вивчення природничо-математичних наук. Реальні гімназії відкривали шлях випускникам у вищі навчальні заклади, а в практичній діяльності — давали можливість стати помічниками інженерів.

Для вирішення проблеми підготовки технічних кадрів в краї Кам'янець-Подільська і Немирівська гімназії, які на цей час стали найбільшими навчальними закладами в губернії, були перетворені в реальні (1865 р.). Такий захід викликав гостру полеміку в суспільстві між прибічниками класичної і реальної освіти. Боротьба закінчилась поверненням цим гімназіям статусу класичних (1869 р.).

У 1871 р. уряд Росії провів нову реформу школи, спрямовану на повне відокремлення класичної освіти від реальної. Згідно цієї реформи класичні гімназії повинні були залишатися закладами освіти для привілейованих, а реальні гімназії перетворювались в реальні училища, які призначалися для "среднего сословия, которое еще не привыкло долго и много учиться". [3]

Навчальна програма реальних училищ будувалась на зовсім новій організаційній основі: надання учням загальної освіти і технічних знань з врахуванням практичних

вимог регіону. Виходячи з місцевих потреб, реальні училища могли мати від трьох до семи класів.

Саме з таких міркувань у квітні 1882 р. подільський губернатор відповідав вінницькому голові, який порушував клопотання про відкриття у місті гімназії: "... по составу городского населения Винницы, заключающегося большею частью из мещан и бедного чиновничества ... представляется необходимым открыть в Виннице 6-ти классное реальное училище, которое приближалось бы к действительным потребностям населения" [4]. Губернатор тут зазначав, що в містах Кам'янці і Немирові гімназії переповнені в нижчих класах, а от старші класи пусті, що підтверджує його міркування.

Вінницька міська дума 12 червня 1889 р. прийняла рішення про переведення з Могилева-Подільського реального училища до Вінниці і перетворення його в шестикласне. Дума постановила: "Щорічно видавати на його утримання по 8 тисяч карбованців сріблом, взяти на рахунок міста витрати за пристосування для реального училища будинку, побудованого на кошти купця Цаля Лейбовича Вайнштейна" [5]. Він заповів все своє рухоме і нерухоме майно на будівництво у Вінниці навчального закладу, висловлюючи сподівання, що в ньому будуть навчатись і єврейські діти. А краєзнавець Л. І. Шипович (1893-1990 рр.) [6] переказував, що купець Вайнштейн мріяв бачити цей будинок як пам'ятник передчасно померлому сину — студенту Петербурзького політехнічного інституту.

Будинок (рис. 1) знаходився в кінці Поштової вулиці. У 1897 р. до головного корпусу училища було добудоване ліве крило. Роботами керував архітектор Краузе. В цілому, будинок являє собою еkleктичну споруду з використанням елементів давньоруської та візантійської архітектури. Асиметричність побудови його окремих частин, насиченість і різноманітність декору виділяють його в забудові центральної частини міста. Нині в будинку філія Київського торгово-економічного інституту.

В цей час на подвір'ї училища був зведений двоповерховий будинок для квартир адміністрації та викладачів.

В перший рік навчання (1890 р.) в училищі нараховувалось 150 учнів, а в наступні роки контингент дещо зростав. У 1897 р. вже навчалось 282 учні. Здобували освіту діти переважно із заможних родин. Для дітей з малозабезпечених сімей значним бар'єром для вступу була плата за навчання — 50 крб. на рік та відсутність загальної підготовки.

Діти дворян та буржуазії поступали переважно після закінчення повітових училищ, маючи до того ж і всебічну домашню підготовку.

У спогадах випускника цього училища Г. Г. Брілінга йдеться про умови, в яких навчався його друг, син присяжного повіреного Вінницького окружного суду [7]. Його сім'я жила в просторому будинку по вулиці Пушкіна. Для сина у напівпідвальному приміщенні був обладнаний гімнастичний зал з різноманітними спортивними знаряддями, поруч — столярна і слюсарна майстерні. Щоденно з ним займалися тренер і два майстри з технічної справи. Для навчальних занять була класна кімната з партою, дошкою та набором для моделювання. До послуг дітей — велика домашня бібліотека.

У річному звіті реального училища за 1897 р. говорилось, що до закінчення курсу вибуло 40 учнів, і в шостому (випускному) класі навчалось лише 16 чоловік. З них 14 — отримали атестат про закінчення. Серед випускників найвищий відсоток — діти дворян, чиновників, купецтва. Діти з сімей нижчих станів, зокрема селян, до шостого класу не залишались.

В навчальній програмі училища головне місце відводилось предметам природничого і математичного циклів. Тижневий розклад уроків (1897 р.) передбачав заняття з таких предметів: закону Божого, російської, німецької і французької мов, географії, історії, математики, фізики, природничої історії, малювання, креслення, каліграфії в молодших класах.

На початку ХХ ст. у Вінницькому реальному училищі відкрили сьомий спеціальний клас, в якому учні готувались до вступу у технічні вузи. Також після закінчення сьомого класу можна було вступати на природничо-математичний чи медичний факультети університету.

В училищі приділялась велика увага вивченню російської мови і літератури. Теми самостійних робіт підбиралися для перевірки вміння учнями узагальнювати, оперувати абстрактними поняттями. Наприклад, теми творів для шостого класу: "Какие открытия и изобретения наиболее способствовали успехам образования" (екзаменаційна); "Полезным можно быть, не бывши знаменитим". Для сьомого класу: "Можно ли признать рассудок верховным руководителем жизни и деятельности человека"; "На основании данных истории и литературы выяснить, может ли одна физическая сила доставить окончательную победу"; "Возвышенные мысли и чувства, возбуждающие в нас художественные произведения литературы"; "Можно ли быть одиноким в большом обществе"; "Отрицание и его значение". [8]

Виховна робота в реальному училищі мала неабияке значення. У неділю обов'язкове відвідування учнями церкви. Служба продовжувалась півтори години. Вистояти її в рядах майже в нерухомій позі, а також знати і розуміти літургію — нелегка справа. А за пропуски служби в церкві карали. Відомий випадок, коли Бушинського, заводія втечі з церковної служби, виключили з училища, а його спільники відбували багатогодинний арешт і мали поведінку "три". [9]

У систему виховної роботи входили святкування: царських днів — народження, коронації (біля десяти в рік); релігійних свят — Пасхи, Різдва (по п'ятнадцять днів); Масляної (десять днів) та ін.

Вимоги до учнів реального училища, як в поведінці, так і в навчанні, були суворі. За невстигання в навчанні залишали на повторний курс, нерідко по 3-4 рази.

Першим директором реального училища був статський радник Ярослав Йосипович Немец, який обіймав цю посаду з 1890 по 1899 р. Чех за національністю, освіту отримав в Мюнхенській королівській академії промисловості та мистецтва.

З 1899 р. училище очолював статський радник Петро Олександрович Турчанінов, кандидат С.-Петербурзького університету, а пізніше — статський радник Григорій Анатолійович Ляхницький, власник диплому першого ступеня С.-Петербурзького університету. [10] Колектив цього училища мав заслужений авторитет у влади. У державному архіві Вінницької області зберігаються документи про урядові нагороди

викладачів за 1896-1902 роки. Імператорським указом в ці роки були відзначені такі викладачі: Порфирій Богданович

- орденом святої Анни 2 ступеня, Дмитро Жалковський
- св. Станіслава 3 ст., Петро Савін — св. Станіслава 3 ст., Анатолій Анцино-Чикунський — св. Анни і св. Станіслава 3 ст.; Олександр Борщевський — св. Анни 3 ст., Ілля Арістов — св. Станіслава 3 ст. та ін. [11]

Про високу кваліфікацію педагогів реального училища випускники пізніше згадували: "... школу математичного мислення" дав директор П. О. Турчанинов. Він підходив до кожного учня індивідуально і просто, наприклад запитував:

- Як ви будете розв'язувати цю задачу?
- Я перемножу числа...
- Ні, ви розкажіть про що хочете дізнатись.

Учень з легкістю розповідав про мету рішення.
- Все це вірно, запам'ятайте, що ви про щось вже дізналися. А що далі? [12]

"...Володарем матеріалістичного світогляду, індивідуально видатною людиною був історик Б. В. Скитський". [13] В училищі викладав з 1907 до 1917 р. У 1932 р. він став професором, завідував кафедрою історії СРСР в університеті м. Орджонікідзе. Його наукові праці присвячені історії осетинського народу.

У реальному училищі "закон Божий викладав дуже розумний ... священник І. О. Шипович, ... відмінний педагог і зовсім позбавлений релігійного фанатизму" [14]. Він є автором ряду наукових праць з історії Поділля [15].

У викладачів російської мови і літератури В. П. Сокологорського "уроки завжди були розумні і цікаві" [16], а у "педагога Каратаєва — майстра глибоких аналізів... чудові лекції були поза конкурсом" [17].

У 1896 р. зайняв вакантну посаду учителя малювання В'ячеслав Федорович Коренєв. Він став талановитим організатором навчально-виховного процесу, громадським і культурним діячем. Його зусиллями була створена в училищі художня студія, в якій отримували освіту здібні учні, серед них був Натан Альтман. Студійці-реалісти у 1913 р. на II Всеросійській виставці в Києві отримали золоту медаль. [18]

В. Ф. Коренєв весною 1910 р. на кошти графа Грохольського та інших заможних вінничан створив училищний клуб з водних видів спорту. Клуб працював з розмахом, перетворюючись у "спортивне містечко" для молоді (причал для човнів, великий басейн, малий басейн для малюків, трамплін, кегельбан, крокет, гімнастичний майданчик, щогла для прапорів, буфет...). Розташовувався він на островах Бугу, які починалися від кам'яних сходів в районі Кумбар і тягнулися в бік П'ятничан довжиною біля 1 км. В реальному училищі фізичне виховання учнів було поставлене на високий рівень, за що у Петербурзі на Всеросійській виставці гігієни училище було відзначене золотою медаллю.

У 1915 р. клуб припинив свою роботу у зв'язку з тим, що його матеріальні засоби пішли на придбання учбових гвинтівок для реалістів та навчання їх військовій справі.

Викладач В. Ф. Коренєв є одним із засновників Вінницького краєзнавчого музею. Першу музейну експозицію для відвідувачів було відкрито в його квартирі на Малій Дворянській вулиці (нині вулиця Грушевського). У 1920 р. він виїхав до Болгарії.

Випускники-реалісти залишили спогади про своїх педагогів і іншого характеру. В училищі на початку ХХ ст. викладав гімнастику відставний артилерійський капітан О. М. Четков, у якого "уроки проходили скучно і нудно". [19]

Викладач німецької мови, наставник Д. В. Жалковський "був цілком бездушною людиною" [20]. За це реалісти під ганок його будинку підклали саморобну бомбу, яка розірвалася, не завдавши нікому шкоди. Відзначаючись оригінальністю, Д. В. Жалковський носив на шиї в золотій оправі рваний кусок заліза з цієї бомби.

Провісником нового часу стали закони про всестанову жіночу освіту відкритого типу. Зокрема, у 1869 р. затверджено положення про жіночі гімназії і прогімназії у Київській, Подільській і Волинській губерніях. Згідно цього положення в м. Немирові була відкрита перша на Поділлі "для приходячих дівчат" прогімназія з чотирирічним курсом навчання. Пізніше жіночі учбові заклади почали діяти в інших містах губернії.

У липні 1900 р. в складі підготовчого і чотирьох молодших класів у Вінниці відкрилась жіноча гімназія. Інші класи — п'ятий-сьомий, відкривали відповідно роком пізніше. Через десять років на кошти земства був відкритий восьмий (педагогічний) клас.

Спочатку гімназія мала двадцятикімнатний будинок священика Якубовича на Театральній вулиці, який він здав в оренду міській управі.

Створена думою комісія для будівництва власного будинку гімназії замовила київському архітекторові Чекмарьову проект на пристосування для учбового закладу колишнього приміщення міської управи (тепер поліклініка № 1 по вул. Грушевського). У своєму проекті архітектор передбачав добудовою витягнути будинок в бік бульвару, і таким чином не залишалось простору для двору. Через це проект Чекмарьова був відхилений.

Дума вирішила купити ділянку землі поблизу центральної вулиці міста під забудову будинку гімназії. З огляду на це розглядалася заява домовласниці Лозовської, яка пропонувала землю біля яру (район Каліча), але це місце виявилось непридатним через дуже крутий спуск. Зрештою до уваги комісія прийняла пропозицію попечителя учбового округу збудувати будинок гімназії в найближчій відстані до реального училища. Місце вибрали на розі вулиць Поштової і Хлібної, біля католицького кладовища.

В особі міського голови, колежського радника Миколи Васильовича Оводова, і купця 2-ї гільдії Абрама Мар'янчика укладено договір про спорудження цегляного двоповерхового будинку гімназії. В договорі сказано, що він має бути пофарбований під цегляний колір з більш темним відтіненням швів, а також "всі паски, капітелі, бази, пілястри і перемички вікон відштукатурити цементним розчином" [21]. Проект споруди виконав міський архітектор Григорій Артинов.

У вересні 1901 р. гімназія переїхала у власне приміщення (рис. 2). З нагоди новосілля в ошатному магазині Дювре закупили 60 пляшок напоїв: шампанського,

хересу, англійської горілки... Рахунок Дювре на художньо оформленому бланку зберігається у фондах державного обласного архіву Вінницької області. [22]

Приміщення гімназії мало коридорну систему і не відзначалося особливим простором та зручностями. На верхньому поверсі розмістилися III, IV, VI класи, бібліотека, актовий зал, клас музики, вчительська і квартира головної наглядачки. На нижньому — підготовчий, I, II, V класи, клас для малювання, приймальня, кабінет начальника, кімнати для сніданків, одягу. В класах першого поверху не було дерев'яної підлоги, опалювалось приміщення печами, освітлювалося керосиновими лампами. Тепер в будинку середня школа № 2. [23]

В перші роки існування гімназія утримувалась виключно на власні кошти, які складала плата за навчання та надходження від благодійного товариства, що діяло при ній на чолі з правлінням. Товариству чималий прибуток давали пожертвування заможних громадян. Так завдяки благодійності свої потреби задовільняла учнівська бібліотека. В гімназії існували декілька стипендій по 60 карбованців на рік для відмінниць і грошова допомога для бідних учениць на пожертвувані кошти дворянки О. Поплавської. Це була стипендія імені Варвари Поплавської — дочки О. Поплавської, яка, будучи ученицею гімназії, раптово померла. [24]

У 1903 р. в гімназії навчалось 311 учениць, які поділялися за походженням: дворяни — 145; купці — 14; духовенство — 11; міщани і селяни — 116; інші — 25 (рис. 3).

Привертає до себе увагу той факт, що в гімназії з кожним роком зменшується кількість дітей дворян і збільшується з родин міщан. Зміна соціального стану учениць в такому напрямку спостерігалась і в інших гімназіях Вінниці. Цей процес відповідав тим соціально-економічним зрушенням, які відбувалися в суспільстві: на зміну дворянству йшла буржуазія, яка наполегливо добивалась прав на отримання середньої освіти.

Предмети викладання в гімназії ділились на обов'язкові і необов'язкові. До обов'язкових відносилися: закон Божий, російська мова, арифметика, основи геометрії, загальна і російська географія, історія, основні поняття з природознавства і фізики, чистописання, рукоділля, відомості з домашнього господарства і гігієни. Необов'язковими предметами для відвідування були французька і німецька мови, музика, співи, танці. Але до цих наук, які властиві світському вихованню, в гімназії відносились з належною увагою.

Особливо високі вимоги ставились до вивчення російської мови. На її викладання відводилась найбільша кількість уроків. Документи свідчать, що російська мова ученицям давалась важко. В звіті гімназії за 1902 р. сказано, що з усіх предметів найнижчу успішність виявили учениці з російської мови. Інспектор учбового округу, відвідавши уроки російської мови в гімназіях Вінниці, відзначав, що до цього предмету немає інтересу з боку учениць.

Таке становище стає зрозумілим, якщо дослідити національно-конфесійний склад того чи іншого навчального закладу. Наприклад: в першій жіночій гімназії у 1903 р. навчалось 49 учениць з сімей католиків, 103 єврейки, 154 дівчини з православних родин. [25]

Після закінчення сьомого класу випускниці отримували атестат на звання вчительки початкової школи. Після закінчення педагогічного (восьмого) класу атестат давав звання домашньої вчительки. Випускницям — відмінницям цього класу присвоювалось найвище звання: "Домашня вчителька-наставниця". їм відкривався доступ на вищі жіночі курси без іспитів.

У пореформений період в систему середніх навчальних закладів для дівчат, крім гімназій, входили єпархіальні жіночі училища (відав Синод), Маріїнські училища, згодом гімназії (відомство імператриці Марії Федорівни), інститут благородних дівчат та приватні пансіони, які давали незакінчену середню освіту.

У фондах Вінницького держархіву зберігаються інструкції, які в різний час надійшли в учбові заклади Вінниці з міністерства освіти. З них відомо, що форма вихованців чоловічих гімназій мала синій колір в поєднанні з червоним. Синя куртка з червоним стоячим коміром, під пояс і ґудзиками "з губернськими чертами" (гербом — Л. А.). Інструкція вимагала, щоб кишень в куртках з боків не було. [26]

Відповідні вимоги ставилися щодо форми гімназисток. Зокрема, коричневий колір суконь був у вихованок міністерських гімназій, зелений і сірий колір мали сукні учениць приватних гімназій [27]. Кожен клас приватних пансіонів мав свій колір формених фартухів для учениць. В цих школах необхідною деталлю учнівської сукні був білий великий круглий комір [28]. У вихованців училищ на кокарді кашкета та на пряжці лакованого паска стояли вибиті початкові букви, наприклад — ВРУ — Вінницьке реальне училище. У Вінницькому краєзнавчому музеї зберігаються фото окремих учнів цих навчальних закладів.

З 1872 р. за наказом міністерства освіти в учбових закладах запроваджувались ранці, але вінницькі учні продовжували носити підручники в портфелях на паску через плече і у вузлах з тканини.

Міністерська інструкція для заохочення змагання в навчанні гімназистів вимагала мати в кожному класі окремі лави для відмінників та старанних. Перша лава фарбувалась в колір, відмінний від кольору інших лав класу, друга лава залишалась того ж кольору, що і всі інші в класі, але була обведена зверху і по краю тим же кольором, в який пофарбована перша лава. Над обома лавами розміщували написи: над першою — "Відмінник", а над другою — "Старанний".

Згідно інструкції, в церкві під час служби відмінники та старанні стояли окремо від інших, ближче до вітаря. В столовій кімнаті вони обідали за окремим столом і щоденно отримували додаткову страву. [29]

У пореформений період відбулися позитивні зміни в галузі початкової освіти: існуючі типи початкових шкіл, які передбачалися статутом 1828 р., а саме: повітові і сільські школи, міністерства освіти, училища міністерства державних маєтностей, церковнопарафіяльні та єпархіальні школи, зберігалися і оголошувалися загальнодоступними. Вони об'єднувалися однією назвою — початкові народні училища і повинні були працювати за єдиною програмою. Жінки отримували дозвіл на вчителювання в народних училищах. Отже, створювалась єдина система початкової освіти з курсом на поступове запровадження на місцях загального початкового навчання.

1 серпня 1908 р. Вінницька дума прийняла рішення "відкривати кожного року по одній двокомплектній школі" [30] (училище з двома вчителями на 100 учнів). В квітні 1915 р. Вінницький голова повідомляв подільського губернатора, що згідно плану в місті було відкрито 11 училищ, зокрема в районах: Дубовецькій Слободі, Липках (Замостя), Садках, Старому місті, Малих Хуторах, при окружній лікарні, в "Мурах" та ін. Ці школи переважно були однокласними і двокласними. В перших навчалися три роки, в других — чотири.

Починаючи з 70-х років XIX ст., в містах відкривалися початкові школи нового типу з шестирічним терміном навчання, які отримали назву міських вищих училищ. Їх поява обумовлена потребами капіталістичного розвитку господарства. Вищі училища давали випускникам закінчену початкову освіту, необхідну для роботи в канцеляріях, на транспорті тощо.

Для втілення в життя реформи загальної освіти, а також для обслуговування міських вищих училищ виникла потреба в педагогічних кадрах. Для їх підготовки створювались учительські інститути і учительські семінарії — середні навчальні заклади з трирічним курсом. Інститути готували вчителів для міських вищих училищ, семінарії — для початкових училищ сільської місцевості. Навчання в семінаріях йшло по скороченому варіанту програми учительських інститутів.

На Поділлі учительський інститут відкрили у Вінниці 1912 р. Він був четвертим у Київському учбовому окрузі, восьмим в Україні.

Вступили до інституту 25 чоловік, серед яких наймолодшим було 19 років, найстаршим — 29 років. Більшість з них вже мали педагогічну практику в початкових школах після закінчення учительських семінарій, церковно-учительських шкіл і педкурсів, що діяли при гімназіях. Вони поділялись за станом: селян — 19, козаків — 5, духовного звання — 1.

Розміщався інститут в будинку, що стояв на головній вулиці Замостя — Олександрівському проспекті. Будинок двоповерховий, облицьований силікатною цеглою. Центральна частина його фасаду прикрашалась фігурним аттіком — деталлю, характерною для більшості цегляних будинків міста початку XX ст.

Садиба інституту була невеликою, знаходилась в оточенні багатьох споруд: Народного дому, тюрми, пожежної установи і трьох училищ. Тепер будинок належить середній школі № 8.

Інститут розгорнув свою роботу в умовах нестачі матеріальних засобів. Його фінансування покладалося на місцевий бюджет. Виділених 4 тисяч карбованців ледь вистачило на обладнання однієї класної кімнати. В цій кімнаті студенти навчались досить тривалий час. Її обладнання складалося з ікони, дубової кафедри і дубових парт системи Ерісмана, дошки в стоячій рамі, обтягнутій лінолеумом, підставки для малювання, географічних карт, учбових таблиць.

Наочні приладдя з математичних дисциплін студенти виготовляли самі під керівництвом викладача інституту В. А. Єрмольєва і в цій справі досягли результату. Сім приладів системи Єрмольєва, виготовлених в інституті, демонструвались на Всеросійській виставці у Києві 1913 р. [31]

Привертають до себе увагу "опитові листи", що стосувалися умов життя перших студентів інституту. "Листи" призначалися для попечителя Київського учбового округу. З них відомо, що більшість студентів мали потребу в елементарних харчах і одязі. Наприклад: 7 чоловік, крім хліба, нічого іншого не мали на сніданок, 12 студентів систематично не вечеряли, тільки у 15 осіб була спальна білизна, у 8 хлопців не було зміни одягу, у 18 — зміни взуття. [32]

Учбовий процес в інституті поступово налагоджувався. У навчанні приділялась велика увага вивченню психології, педагогіки, історії педагогіки, методики учбового предмету. Вивчення спеціальних предметів узгоджувалося з практичною діяльністю студентів в базовому училищі.

У фондах Вінницького краєзнавчого музею є альбом другого випуску інституту (1916 р.), переданий випускником Бабаком Іваном Івановичем, в якому вміщено фото класів, лабораторій. Тут є фотопортрет директора Матвія Дмитровича Запольського, фотопортрети викладачів та студентів.

В системі педагогічних учбових закладів найбільш поширеними були учительські семінарії. Вони утримувалися на кошти казначейства і субсидії від земств. У 1914 р. в Україні діяли 26 учительських семінарій.

На Поділлі першу учительську семінарію відкрито 1907 р. в с. Потоки Вінницького повіту. У жовтні 1909 р. її перевели до Вінниці. Тимчасово семінарія разом з училищем розміщувалась в передмісті "Стара Вінниця" в орендованих приміщеннях, через рік отримала три одноповерхових будинки з досить великою садибою, яка простягалась від вулиць Костянтина Острожського до Апраксінської. Найбільший будинок — 200 кв. метрів займала семінарія, а в інших знаходились зразкове училище і квартири викладачів [33]. На цьому місті нині стоїть новий корпус педагогічного інституту.

Семінарію очолював статський радник Василь Миколайович

Осташков — випускник Київського університету Святого Володимира. Він викладав педагогіку. Почесним її попечителем був повітовий предводитель дворянства граф Дмитро Федорович Гейден, який дуже сприяв позасемінарській освіті студентів.

У 1910 р. в семінарії навчались 115 чоловік, більшість з них були забезпечені державними і земськими стипендіями. Матеріальне становище тут було дещо кращим, ніж в учительському інституті.

В навчальному плані семінаристів, щодо кількості годин, на другому місці після російської мови стояли такі предмети, як ручна праця і сільське господарство. Для практичних занять з цих предметів в семінарії існувало ціле господарство: фруктовий сад, ділянки під польові і городні культури, майстерні. В навчальному процесі дотримувался принцип поступового переходу від легкого до складного.

В учительській семінарії з неабиякою увагою відносились до розвитку в майбутніх педагогів здібностей, необхідних для викладання в школах співів, музики, гімнастики.

З цією метою був створений хор, де виконувались церковні пісні. Він щонеділі виступав в гімназичній церкві. В семінарії під керівництвом талановитого викладача

співів А. Г. Лазарєва працював оркестр, в якому грали 20 студентів. В оркестрі були скрипки, віолончель, контрабас, фісгармонія. Керував А. Г. Лазарєві гуртком балалаєчників. Семінаристи разом із запрошеними артистами виконували концертні програми на святкових вечорах у Народному домі, польському клубі.

Для старшокурсників семінарії кожного року організовувалися екскурсії по місцях визначних історичних подій. В цій справі матеріальні засоби забезпечував граф Гейден. Так, у 1910 р. студенти їздили в міста Рівне, Вільно, Петербург; у 1911-1912 роках здійснили подорож по місцях подій Вітчизняної війни 1812 р. Після таких подорожей вони складали звіти, в яких мало проявитись їх вміння передавати спостереження, враження. [34]

В семінарії певною мірою дбали про моральне обличчя майбутніх педагогів. В характеристиках на випускників говориться про їх інтелектуальні здібності, підготовку і особливо наголошується на людські якості особистості. Наприклад: в характеристиці Нагула Юхима (21 рік, син селянина з Брацлавського повіту) сказано: "зразу зайнявши в своєму класі місце першого учня, Нагул уже ніколи не віддавав першість до закінчення курсу", його твори були кращими щодо викладу думки, правильності літературної мови в усій семінарії. І далі — "За своїми моральними якостями, напрямком думок релігійний, патріотично настроєний, чесний, шанобливий до старших, чужий до підлабузництва".

У характеристиці Лебєня Мілетія відзначені педагогічні здібності в роботі з дітьми і такі якості: "... в ньому не помітили ні крихти хитрощів чи лицемірства..." [35]

Вінницька семінарія займала перше місце за кількістю вихованців серед інших учительських семінарій Київського учбового округу. Зокрема, у 1912 р. в ній навчалось 156 чоловік, в цей рік з її стін вийшло 36 вчителів.

Друга на Поділлі учительська семінарія була відкрита 1913 р. в Кам'янці-Подільському, третя — в Ольгополі. Існуючим планам відкрити семінарії в інших містах губернії не судилося бути реалізованими. [36]

В учительських семінаріях, як і в учительських інститутах України, основний контингент учнів складали діти селян. Семінарії особливою популярністю користувалися у селян тому, що, по-перше, при вступі необхідно було витримати іспит лише в обсязі програми 2-х класного початкового училища; по-друге — можливість безкоштовно отримати педагогічну освіту, по-третє — пільги, що надавались сільським вчителям, які звільнялись від всіх особистих повинностей.

При всебічному вивченні джерел з питань освіти виявляється, що у відкритті всіх, без виключення, названих учбових закладів ініціатива належала громадськості.

18 листопада 1899 р. Вінницька дума розглядала заяву громадян за № 21772 про заснування в місті державного учбового закладу і винесла рішення "... прийти на допомогу місцевому населенню в цьому відношенні... ввійти в обговорення питання" [37]. У квітні 1900 р. дума отримала повідомлення про дозвіл імператора на відкриття у Вінниці жіночої гімназії.

У звіті за 1913 р. Вінницького учительського інституту зазначено, що думка відкрити в місті педагогічний учбовий заклад "зародилась в середовищі освічених міщан" [38]. Ними розпочалось клопотання в грудні 1907 р. і увінчалось успіхом в червні 1912 р.

Аналогічно відкривались учительська семінарія, реальне училище, друга жіноча гімназія. [39]

Найдовший шлях пройшло клопотання свідомих громадян перед високими інстанціями про відродження у Вінниці чоловічої класичної гімназії, яка існувала з 1814 р. по 1847 р. У 1847 р. її перевели до Білої Церкви. Чоловіча класична гімназія повернулася у вінницькі "Мури" через 60 років — у 1907 р. У 1912 р. для неї і другої жіночої гімназії в південній частині "Мурів" побудували великий і зручний триповерховий будинок [40] (рис. 4). Нині в цьому приміщенні технічний ліцей.

Час найбільш динамічного та інтенсивного розвитку мережі учбових закладів в краї припадає на 1900-1915 роки. Їх загальна кількість по місту Вінниці показана в таблиці. [41]

№ п/п	Назва навчального закладу	Кількість
1	Реальне училище	1
2	Гімназія чоловіча	1
3	Гімназії жіночі	3
4	Комерційне училище	1
5	Учительський інститут	1
6	Учительська семінарія	1
7	Церковно-учительська школа	1
8	Залізнично-дорожнє училище	1
9	Початкові училища	12

Становлення і розвиток навчальних закладів на Поділлі відбувалися в єдиному історико-освітньому процесі країни.

Всі діти мали право на освіту, але навчались переважно вихідці із заможних верств населення. Бідність, недостатня кількість шкіл та місць в них призводили до того, що більшість дітей шкільного віку залишались поза ними. Відповідно до всеросійського шкільного перепису 1911 р. поза школою залишалося у Подільській губернії 64,6 % дітей шкільного віку. В інших губерніях Правобережжя освіта знаходилась в аналогічному стані. [42]

Викладання в усіх навчальних закладах України проводилось виключно російською мовою. На вивчення російської мови та історії Росії в навчальних програмах шкіл відводилась найбільша кількість годин. Відповідним указом учнів зобов'язували вдома і на вулиці розмовляти лише мовою школи. Виконання контролювали наставники, наглядачі, аудиторі (призначені учні). В разі порушень винуватців карали. Прикладом є архівний документ — лист, з якого стає відомо, що за промову українською мовою на Вінницькому залізничному вокзалі під час проведів трупи Садовського у квітні 1914 р. учень церковно-учительської школи міста Вінниці Герасим Котенко, який засвідчив "надто добрі успіхи у навчанні і поведінці", був

виключений зі школи напередодні випускних іспитів [43]. Лист адресований директору Вінницького учительського інституту, студентом якого став Котенко у 1916 р. Підписаний лист завідуючим церковно-учительською школою.

Процес розвитку освіти в краї був сповільнений загальною розрухою, спричиненою першою світовою війною і революцією.

У зв'язку з важким економічним становищем, яке склалося в навчальних закладах, міністерство народної освіти в грудні 1915 р. відмінило перевідні і випускні іспити, на проведення яких витрачались значні кошти. Навчальними закладами оплачувалось представництво депутатів з міністерства під час іспитів; за кожного учня і за кожную ученицю школи в фонд Київського учбового округу перераховували по 10 карбованців.

З кожним наступним роком навчальні заклади вимушені були підвищувати плату за навчання. Так, у 1917 р. в молодших класах жіночої гімназії Драганової м. Вінниці вона складала 150 крб., а у старших — 200 крб. на рік.

У період першої світової війни спостерігався особливий потяг дітей до школи. Війна показала перевагу освіченого солдата над неписьменним. Навчальні заклади Вінниці приймали в свої стіни багато дітей біженців, дітей солдатських вдів і дітей солдатів-фронтовиків, які в надісланих додому листах вимагали віддати їх синів і дочок до школи. В цей же час з навчальних закладів міста, особливо гімназій, вибула значна кількість учнів через неспроможність платити за навчання, відсутність одягу, взуття та ін.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. освіта перебувала під впливом політичних подій, які відбувалися в країні.

3 березня 1917 р. школи жили за законами Тимчасового російського уряду. Зокрема, у навчальних закладах Вінниці було введено новий правопис, суть якого полягала у спрощенні орфографії — виведення з ужитку дублюючих літер: Ъ, і та ін. Дітей на уроках навчали писати за новим правописом, а давали їм читати підручники і книги, написані за старим зразком. Через економічні труднощі та політичну нестабільність Тимчасового уряду розпочата реформа школи не була завершена.

4 березня 1917 р. утворилась Українська Центральна Рада. Секретаріат з освіти українського уряду намітив свою програму перетворень, в якій центральне місце займало питання українізації шкіл. У ДАВО зберігається велика кількість урядових циркулярів, наказів, пояснювальних записок до проектів навчальних планів, які були надіслані в навчальні заклади Вінниці комісарами освіти часів Центральної Ради і Директорії (липень 1917 р. — квітень 1918 р.; грудень 1918 р. — поч. 1920 р.). В них заборонялось викладання у школах російською мовою, вимагалось запровадження викладання німецької мови, закону Божого, розширення мережі середніх навчальних закладів, здебільшого вечірніх гімназій для дорослих та ін. На підтвердження сказаного наводяться три архівні документи. Лист Подільського губернського комісара освіти до учителя Вінницької дівочої гімназії А. Л. Страшкевича від 11 березня 1919 р., № 519: "Лічу необхідним зауважити, що згідно з розпорядженням пана міністра народної освіти від 14 січня 1919 р. треба було звернутись з проханням на українській мові про дозвіл продовжувати навчання латинської мови у 8-му класі... на російській мові". [44]

У наказі міністерства народної освіти (7 серпня 1919 р.) сказано: "Всім завідуючим і начальникам шкіл всіх типів вибрати з шкільних бібліотек книги, які не повинні бути в бібліотеках для дітей та народу. Всі випуски, частини, теми всіх видань зазначених нижче книжок повинні бути виключені з ужитку" [45]. У доданому до наказу списку значиться 144 назви книг з історії Росії.

Замість них були запропоновані нові шкільні підручники, зокрема, з історії: "Ілюстрована історія України" та "Всесвітня історія в короткому огляді" Мих. Грушевського, "Оповідання з історії України від найдавніших до нових часів" Гр. Коваленка. [46]

В листі до Вінницького повітового комісара освіти (20 жовтня 1919 р.) читаємо: "Негайно сповістити всі школи повіту, що з початку цього року викладання московської мови прикорочується; причому московська мова може викладатися необов'язково, учителі тої мови, коли не можуть викладати інші дисципліни і не володіють українською мовою, то звільняються в заштат..." [47]

Після приходу до влади більшовиків стан навчальних закладів значно погіршився. Батьки, які неспроможні були заплатити за навчання своїх дітей, буквально закидали адміністрацію шкіл заявами з проханням звільнити їх від платні. Наприклад, вінничанин Рабінович М. І. писав: "У зв'язку з ліквідацією більшовиками, під час їх перебування у Вінниці, присяжної і приватної адвокатури, я зовсім зубожів і не маю ніякої можливості заплатити належну суму за право на навчання дочки в гімназії..." [48]. Редактор Вінницької газети "Шлях" клопотав за звільнення від плати здібної дочки службовця газети Сакса Б., наголошуючи, що він має заслуги перед містом — відомий своїми друкарськими і художніми працями" [49]. Раввин Бараб — Тарло С. О., не знайшовши підтримки у адміністрації гімназії, благав її батьківський комітет, щоб з причин його боргу не допустити відсторонення від навчання дочки Іхейведг, яка проявила здібності в науках (1919 р.).

Рішення VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919 р.) поклали початок новій шкільній реформі. Накреслені програмою комуністичної партії завдання в справі народної освіти визначали розвиток радянської школи, як школи нового типу, на багато років. Корінні здійснення по будівництву нової школи розпочали губревками.

У травні 1919 р. за наказом Подільського губревкому навчальні заклади м. Вінниці поступово почали закривати. Спочатку запропонували "негайно розпустити учениць першої жіночої гімназії, тому що її приміщення передається губернському відділу народної освіти" [50]. При цьому було зазначено, що тимчасово, до 1 червня 1919 р., дві кімнати можуть залишатись для навчальних потреб гімназії і реального училища.

Згідно наказу в усіх навчальних закладах посади начальників і начальниць гімназій, класних дам, наставників, інспекторів ... були ліквідовані. До кінця 1919 р. майже всі навчальні заклади Вінниці перестали існувати.

На підставі офіційних документів 1920 р. у Вінниці з'являються перші радянські навчальні заклади, зокрема, єдині 7-річні трудові школи, що були відкриті в колишніх приміщеннях гімназій і училищ.

У липні цього ж року Вінницьке реальне училище було перетворене в професійно-технічну школу. За радянською системою освіти Вінницький учительський інститут

отримав статус вищого начального закладу і нову назву — інститут народної освіти, а учительська семінарія перетворена на педагогічний технікум.

Отже, освіта максимально відбивала ті соціальні, економічні і політичні умови, в царині яких вона знаходилась.

Історія освіти у Вінниці радянського періоду має бути окремим дослідженням і чекає свого автора.

Сучасна система освіти звертається до практики навчання та виховання минулих часів, і матеріали старої школи, які зберігаються в ДАВО та у фондах Вінницького краєзнавчого музею, мають практичний інтерес і цінність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Української РСР.— К., 1978.— Т. 3.— С. 194.
2. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО).—Ф. 54.— Оп. 1.— Спр. 36.— Арк. 7.
3. ДАВО.— Ф. 230.— Оп. 1.— Спр. 67.— Арк. 34.
4. Там же.— Арк. 35.
5. Там же.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 25.— Арк. 13.
6. Там же.— Ф. 230.— Оп. 1.— Спр. 67.— Арк. 15.
7. Там же.— Ф.Р-5257.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 57.
8. Там же.— Спр. 12.— Арк. 87.
9. Там же.
10. Памятная книжка Киевского учебного округа.— К., 1894.— Ч. II.— С. 51.
11. ДАВО.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 110.— Арк. 12-81.
12. Там же.— Ф. Р-5257.— Оп. 1.— Спр. 12.— Арк. 93-94.
13. Там же.— Арк. 70.
14. Там же.— Спр. 11.— Арк. 91.
15. Лисий А. К. Знавець вінницької старовини І. О. Шипович// Матеріали І Вінниц. наук.-теорет. конф.— Вінниця, 1993.— С. 40.
16. ДАВО.— Ф. Р-5257.— Оп. 1.— Спр. 11.— Арк. 17.
17. Там же.— Арк. 18.
18. Там же.— Арк. 104.
19. Там же.— Арк. 107.
20. Там же.— Арк. 28.
21. Там же.— Ф. 230.— Оп. 1.— Спр. 557.— Арк. 5, 9, 13, 17, 23, 39, 55, 101, 102, 124, 164.
22. Там же.— Спр. 555.— Арк. 58.
23. Там же.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 46.— Арк. 23.
24. Там же.— Спр. 3.— Арк. 2.
25. Там же.— Спр. 82.— Арк. 3.
26. Там же.— Ф. 14.— Оп. 2.— Спр. 187.— Арк. 53.
27. Там же.— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 20.— Арк. 254.
28. Там же.— Ф. 14.— Оп. 2.— Спр. 183.— Арк. 3.
29. Стрибульский С. Исторические записки о Немировской гимназии. — Немиров, 1888.— С. XLVIII.
30. ДАВО.— Ф. 230.— Оп. 1.— Спр. 1197.— Арк. 11, 244, 297, 305, 510.
31. Там же.— Ф. 54.— Оп. 1.— Спр. 32.— Арк. 48, 51, 53, 58, 86, 92.
32. Там же.— Арк. 55-56.
33. Там же.— Ф. 896.— Оп. 1.— Спр. 24.— Арк. 1.
34. Там же.— Ф. 13.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 12, 50, 79, 89, 90, 135, 136.
35. Там же.— Арк. 55-56.
36. Сесак І. В. Учительські семінарії Поділля на початку ХХ ст. // Культура Поділля: історія і сучасність: Матеріали ІІ наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю м. Хмельницького.— Хмельницький, 1993. — С. 283-285.
37. ДАВО.— Ф. 230.— Оп. 1.— Спр. 557.— Арк. 9.
38. Там же.— Ф. 54.— Оп. 1.— Спр. 32.— Арк. 48.
39. Вінниця: Іст. нарис.— Вінниця, 1964.— С. 102.
40. Там же.— С. 101.

41. Державний архів Хмельницької області.— Ф. 228.— Оп. 1,— Спр. 8278; ДАВО.— Ф. 230.— Оп. 1.— Спр. 1197.— Арк. 309.
42. Лещенко Н. М., Сесак І. В. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти // Укр.іст. журн.— 1987.— № 1.— С. 85.
43. ДАВО.— Ф. 54.— Оп. 1.— Спр. 10.— Арк. 18.
44. Там же.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 13,— Арк. 25.
45. Там же.— Арк. 65.
46. Там же.— Спр. 20.— Арк. 160.
47. Там же.
48. Там же.— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 86.— Арк. 48.
49. Там же.— Арк. 50.
50. Там же.— Арк. 40.